А.І. ДЕВІЦЬКА
(Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛІНГВІЗМУ У ЛІНГВІСТИЧНОМУ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТАХ

УДК 81'246.2 [811.111+811.162.4]

***Девіцька А. І.* Дослідження білінгвізму у лінгвістичному та соціолінгвістичному аспектах;** 12 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано та охарактеризовано лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти у дослідженні білінгвізму, виявлено типи білінгвізму у рамках зазначених аспектів. Виявлено рекомендації вчених, що сприятимуть підвищенню ефективності діяльності викладача-білінгва, окреслено перспективу подальшого дослідження явища двомовності.

Ключові слова: білінгвізм, двомовність, перемикання кодів, інтерференція, лінгвістичний підхід, соціолінгвістичний підхід, викладач-білінгв.

На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі актуальнішою стає потреба забезпечення ефективності міжмовного спілкування, з чим і пов'язано підвищення наукового інтересу лінгвістів до поглибленого вивчення питання взаємодії та взаємовпливу контактуючих мов, формування і функціонування білінгвізму.

Досліджуючи явище мовного контакту сучасні вчені звертають увагу на соціальні умови, що породжують міжмовну взаємодію (О. Р. Валігура, О. Д. Петренко, Ю. Д. Дешерієв, А. Д. Швейцер, D. Hymes, W. E. Lambert, S. Poplack, G. Sankoff), розглядають питання національно-культурних особливостей контактування мов (Р. Кісь, О. А. Леонтович, Ch. B. Paulston), вивчаючи при цьому, яким чином культурні стереотипи носіїв однієї мови впливають на використання і розвиток іншої (Р. Т. Белл, Ю. Е. Прохоров, С. Г. Тер-Минасова).

Білінгвізм вивчається у взаємодії з мовленням та мовленнєвою поведінкою різних груп людей та представляє собою комплексну наукову проблему, дослідження якої здійснюється у різних аспектах. З огляду на це, метою даної статті є розгляд наукових підходів до вивчення цього питання у рамках лінгвістики та соціолінгвістики, висвітлення рекомендацій та компонентів, що є значимими для професійної діяльності викладача іноземної мови.

Відомо, що у лінгвістичному трактуванні білінгвізм (від лат. bi – два, lingua – мова) визначається як практика почергового використання двох мов [3, с. 22], або як наявність і функціонування в межах одного суспільства двох чи декількох мов [1, с. 56]. Отже, головною рисою зазначеного явища є функ-

ціонування двох мов у спілкуванні одних і тих самих носіїв. Саме ця обставина набуває особливого значення, оскільки взаємодія мовних систем реалізується лише у їхньому функціонуванні. При цьому багато дослідників, зокрема Л. В. Щерба, А. Герд, G. Williams розуміють під білінгвізмом здатність тих чи інших груп населення спілкуватися двома мовами незалежно від ситуації чи обставин. Ураховуючи це, вітчизняний мовознавець Ю. О. Жлуктенко наполягає на використанні визначення з власної мови, тобто використання поняття двомовність [9, с. 28], хоча в українському мовознавстві терміни білінгвізм і двомовність використовуються як абсолютні синоніми [12, с. 48].

Проблема білінгвізму з лінгвістичної точки зору, на думку У. Вайнрайха, повстає у необхідності опису тих мовних систем, котрі ускладнюють одночасне володіння ними, передбачити найбільш імовірні труднощі, які можуть виникнути у результаті контакту мов, і вказати у поведінці двомовних носіїв ті відхилення від норм кожної з мов, які пов'язані з особливостями їх володіння рідною та іноземними мовами [3, с. 19].

З огляду на вищезазначене, слід розмежувати широке і вузьке розуміння білінгвізму. У широкому розумінні білінгвізмом можна вважати будь-яку практику почергового використання двох мов; сюди, зокрема, зараховуються усі випадки субординативного білінгвізму. У цьому випадку кожен мовець, що використовує елементи двох мовних систем незалежно від рівня мовної компетентності у кожній із них, вважатиметься білінгвом. Вузьке розуміння білінгвізму передбачатиме можливість зіставляти знаки кожної з мов безпосередньо із сигніфікатом, а не використовувати як посередника іншу мовну систему. Ми дотримуватимемося саме вузького розуміння білінгвізму.

Білінгвом у вузькому розумінні, відповідно, буде такий мовець чи мовний соціум в умовах масового білінгвізму, який послідовно і регулярно на даному етапі використовує дві мови для забезпечення своїх комунікативних потреб, при чому, як правило, ці мови здійснюють інтерферуючий вплив одна на одну. Існують випадки, коли мовець стає білінгвом на обмежений час, а потім знову повертається до монолінгвальної практики. Це явище поширене, зокрема, серед сезонних робітників, а також внаслідок тимчасової трудової міграції. Повертаючись до монолінгвізму, такий мовець не втрачає навичок спілкування іншою мовою, але й не використовує їх у жодній з комунікативних ситуацій (пасивний білінгвізм), тому і не може характеризуватися як білінгв у строго лінгвістичному розумінні цього терміну.

Лінгвістичний підхід до вивчення білінгвізму тісно пов'язаний з інтерференцією, яка з'являється у результаті взаємодії двох мовних систем. Інтерференція – процес і результат контакту мовних систем у мовленні білінгва, під час якого одна система є домінантною і породжує ефект впливу на вторинну, набуту мовну систему [3, с. 24]. Явище інтерференції, на думку Є. Хаугена, виникає як результат сприйняття другої мови через призму рідної. При цьому на нову систему переносяться уявлення більш звичної, колишньої системи [13, с. 69]. В. Ю. Розенцвейг розглядає два види інтерференції: пряму та непряму. Для прямої інтерференції характерне лінгвістичне перенесення у про-

міжну систему зіставлення двох мов правил однієї з мов, що контактують, переважно рідної [11, с. 36]. Під час непрямої інтерференції відбувається виключення із цієї системи правил рідної та іноземної мови, що не піддаються узагальненню. Ю. О. Жлуктенко виділяє наступні ознаки лінгвістичної інтерференції [9, с. 34]: використання "чужого" мовного матеріалу у контексті даної мови, утворення одиниць із власного мовного матеріалу за зразком одиниць мови, що контактує, наділення одиниць даної системи функціями, що характерні їх іншомовним еквівалентам, стимулюючий або затримуючий вплив одиниць даної системи на функціонування одиниць або моделей іншої та копіювання моделей однієї системи за допомогою засобів іншої системи. Таким чином, при вивченні інтерференції аналізується співвідношення структур та складових елементів двох мов, їх взаємовплив та взаємодія.

В залежності від лінгвістичного рівня взаємодії мов виділяють фонетичну, граматичну та лексико-семантичну інтерференції.

Фонетична інтерференція характеризується порушенням та викривленням мовної системи і норм мови, що вивчається у результаті взаємодії у свідомості мовця фонетичних систем та вимовних норм рідної та іноземної мови [4, с. 31]. Випадки фонетичної інтерференції можливі тоді, коли елементи іноземної мови відсутні у рідній мові або відрізняються від наявних.

Слід зауважити, що під час фонетичної інтерференції білінгв зустрічається з колом проблем у процесі користування цими мовами, сприйняття та аналізу мовлення. Фонетична інтерференція може впливати на формування думки про співрозмовника. Г. М. Вишневська вважає, що за характером вимови носій мови може з'ясувати приналежність білінгва до певної мовної спільноти, оцінює правильність використання мовних норм, ступінь їх відповідності нормам [7, с. 31]. У зв'язку з тим, що володіння усіма іншомовними фонетичними нормами, характерними для рівня носія мови, вважається для багатьох студентів неосяжним, доцільним є виділення ознак іншомовного акценту, оптимальних з точки зору носіїв мови. Таким чином, білінгву необхідно постійно бути готовим до використання одного з двох паралельних комплексів артикуляційних навичок. Для цього має бути напрацьоване вміння швидкого перемикання з однієї мови на іншу.

Для того, щоб попередити та усунути фонетичну інтерференцію, на думку Ю. О. Жлуктенко, під час вивчення вимови слід уникати гіперкорекції, тобто перебільшеної уваги до відповідності форм та моделей іноземної мови нормам рідної, бо це може призвести до появи неприродного мовлення [9, с. 39]. Дослідниця Г. М. Вишневська вказує, що вплив звукової системи рідної мови на звукову систему іноземної прямо пропорційно збільшенню лінійній протяжності мовного висловлювання, тому при формуванні необхідних вмінь та навичок особливу увагу слід приділити вимові не окремих звуків, а слів, словосполучень, речень та цілого тексту [7, с. 32]. У свою чергу, В. Ю. Розенцвейг пропонує для усунення порушень, викликаних фонетичною інтерференцією, використовувати три типи контролю [11, с. 40]: візуальний контроль, що складається із "зовнішньої" артикуляції, характерний для нормативної ан-

глійської вимови, тактильний контроль, що включає аналіз характеру дотиків рухомих частин мовленнєвого апарату до нерухомих, а згідно нерухомих – встановлення площі контакту, акустичний контроль, направлений на виявлення якості звучання мовлення на іноземній мові.

Граматична інтерференція – порушення білінгвом правил співвіднесення граматичних систем рідної та іноземної мов, яке проявляється у мовних відхиленнях від граматичної норми [16, с. 47]. Зазначимо, що під час граматичної інтерференції відбуваються зміни у граматичних формах, моделях, відношеннях та функціях. Л. М. Паскарь виділяє наступні види граматичної інтерференції:

- недодиференціація / недорозрізнення (не використання диференційної ознаки іноземної мови за її відсутності у рідній);
- над диференціація / надрозрізнення (перенесення із рідної мови тих диференційних ознак, що відсутні в іноземній);
- реінтерпритація відмінностей / перерозподіл (заміна диференційної ознаки явища, що вивчається, ознакою рідної мови).

Слід зауважити, що Н. Мюллер описує три основних типи мовленнєвої поведінки білінгвів, що виявляються у процесі опанування граматичних явищ: консервативний, ліберальний та вкрай ліберальний [15, с. 154]. Білінгви, які не припускаються помилок за рахунок невикористання “сумнівних” конструкцій до тих пір, поки вони не впевнені у тому, як слід говорити, використовують консервативну мовленнєву поведінку. Білінгви, які використовують протягом певного періоду “сумнівні” конструкції шляхом поперемінного застосування до них правил, що існують у двох мовах, використовують ліберальну мовленнєву поведінку. Білінгви, які застосовують одночасно різні правила для одних і тих самих конструкцій, користуються вкрай ліберальною мовленнєвою поведінкою.

Слід зауважити, що для викладача іноземної мови використання ліберальної та вкрай ліберальної мовленнєвої поведінки вважається недопустимим, тому, що поперемінне або одночасне застосування граматичних правил рідної та іноземної мови до конструкцій, що вивчаються, не завжди виявляється правильним та може призвести до помилок у мовленні викладача. Викладач-білінгв може використовувати консервативну мовленнєву поведінку в окремих випадках, коли він не зовсім впевнений в адекватності конструкцій, що застосовуються, і йому потрібен час для уточнення та з’ясування певних питань, пов’язаних з використанням того чи іншого граматичного матеріалу.

Для попередження помилок, як наслідку граматичної інтерференції, слід розробити систему вправ, що передбачатиме використання граматичних конструкцій під час усного та письмового перекладу текстів, створення підготовленого та непідготовленого мовлення. А. Д. Швейцер вказує на залежність інтенсивності інтерференції від ступеню підготовленості до спілкування: чим ближче до спонтанності, тим сильніша інтерференція [14, с. 18]. S. Poplack відмічає, що під час письмових перекладів також спостерігається інтерференція, тому, що білінгв будує своє висловлювання за зразком іншомовного

тексту, який є складнішим та різноманітнішим за текст, складений білінгвом за власною програмою [16, с. 48]. Відтак, для запобігання та усунення граматичної інтерференції необхідно використовувати три принципи: свідомості та активності, мовленнєвого спрямування навчання, врахування рідної та іноземної мови. Принцип свідомості та активності дозволяє учням отримувати теоретичні відомості про явище, що вивчається до початку тренувань у його використанні.

Отже, після ознайомлення з правилом викладач повинен створити такі ситуації під час навчання, в яких учні поставлені перед необхідністю застосовувати отримані знання на практиці. Принцип мовленнєвого спрямування орієнтований на постійне забезпечення мовленнєвої практики студентів, його використання дозволяє активізувати знання та уміння для вирішення комунікативних задач. Таким чином, принцип урахування рідної та іноземної мови дає можливість використовувати рідну мову як першооснову, від якої учень відштовхується, знайомиться з новими для нього іншомовними засобами та способами вираження думок. Такий принцип сприяє зосередженню уваги на смисловому змісті мовлення та осмисленому вибору відповідних мовленнєвих засобів у рідній та іноземній мовах.

Під лексико-семантичною інтерференцією слід розуміти порушення правил слововживання, конструювання речень, що існують в іноземній мові та відбуваються під впливом рідної мови. Важливою є теза про те, що в якості причин виникнення даної інтерференції S. Poplack вказує на формування хибних словотворчих асоціацій через різний об'єм значень, відмінностей, розходжень у правилах порядку слів [16, с. 50]. Для лексико-семантичної інтерференції характерні зміни, що відбуваються у складі, функціях, смисловій структурі та вживанні одиниць даного рівня.

Розмежування типів білінгвізму на основі зіставлення двох мов у свідомості білінгва вживано у працях багатьох лінгвістів, зокрема Є. М. Верещагіна, В. О. Виноградова, В. І. Бєлікова, на основі яких диференційовано такі види двомовності:

координативна (білінгв володіє обома мовами рівною мірою, переключається з однієї на іншу залежно від ситуації спілкування, змісту повідомлення та контексту; дві мови цілком автономні, кожній відповідає свій набір понять, незалежні граматичні категорії);

субординативна (білінгв неоднаковою мірою володіє двома мовами (якісна асиметрія у володінні білінгвом відповідними мовами), при цьому одна з них домінує і підпорядковує в його свідомості іншу мову; має місце у процесі навчання іноземної мови з поступовим розширенням середовищ її використання, прямує до координативної);

змішана (в ідеалі має бути єдиним механізмом аналізу та синтезу мовлення, а існуючі мови відрізняються лише на рівні поверхневих структур двох мов).

Мовленнєвим характеристикам рідної мови (темп мовлення, паузальний розподіл, змістовність, виразність та ін.) відповідають аналогічні характерис-

тики мовлення на іноземній мові. У цьому випадку для мовлення білінгва характерне правильне мовлення, тоді як відмінності від мовлення монолінгва можливі тільки на лексико-семантичному рівні. Досягнення саме такого типу білінгвізму уважається найкращим для викладача іноземної мови. Необхідним є наближення до опанування координативним білінгвізмом за допомогою збільшення об'єму знань та вдосконалення наявних умінь.

Проблема білінгвізму сьогодні представляє неабиякий інтерес і для соціолінгвістики – галузі лінгвістики, що займається вивченням існування та функціонування білінгва у суспільстві. Соціологічний (соціолінгвістичний) аспект дослідження двомовності передбачає насамперед визначення обсягу суспільних функцій і сфер застосування кожної з двох мов, якими послуговується двомовне населення [8, с. 30]; відображення соціальних процесів у мовних структурах У соціолінгвістиці білінгвізм вивчається з точки зору взаємозв'язку форми та змісту мовлення із соціальною поведінкою людини, під яким слід розуміти виховання, освіту мовця, соціальний стан учасників спілкування. Н. Б. Мечковська вважає, що білінгв постійно перебуває у ситуації вибору мови для спілкування, відповідного варіанта мовлення та певного елемента, мовної одиниці. Можливість вибору мови та нормативної вимови називається соціолінгвістичною переміною, одиницею аналізу у соціолінгвістичних дослідженнях [10, с. 66]. Р. Т. Белл пропонує виділяти соціолінгвістичні правила, що узгоджують вибір мови із соціальними факторами на мікро-рівні індивідуального уживання та на макрорівні вибору національної (державної) мови [2, с. 54].

Після багатьох років досліджень білінгвізму всі факти свідчать про те, що він позитивно впливає на розвиток особистості незалежно від віку. Тому освітяни в багатьох країнах наголошують на необхідності впровадження політики білінгвізму в освіті. Факти свідчать про те, що уряди більшості країн проводять політику монолінгвізму. Тому тільки 25% з майже 200 країн світу визнають дві або три офіційні мови. Але не зважаючи на таку консервативну урядову політику, все більше і більше дітей отримують освіту кількома мовами, і їхнє число переважає вже число тих, хто навчається виключно однією рідною мовою.

У педагогічних джерелах вживають терміни "білінгвальне навчання" та "білінгвальна освіта", традиційно розглядаючи освіту як процес і результат процесу [5, с. 29]. Білінгвальне навчання є засобом здобуття білінгвальної освіти та процесом формування особистості, відкритої до взаємодії з оточуючим світом. Оскільки у процесі білінгвального навчання іноземну мову розглядають не лише як засіб повсякденної комунікації, але і як інструмент пізнання світу, спеціальних знань, то в результаті досягають високого інтегративного рівня мовної та предметної компетенції. Білінгвальне навчання сприяє розширенню загальноосвітнього світосприйняття учнів завдяки порівняльному аналізу іншомовних культур, формуванню у них толерантного ставлення до альтернативних поглядів, пов'язаних із національною специфікою різних народів; стимулює необхідність подальшої самоосвіти та само-

© А.І. Девіцька

розвитку, що є необхідною умовою професійної діяльності у сучасному світі. Однак досягнення всіх цих цілей можливе лише тоді, коли буде правильно обрана модель білінгвального навчання, яка повинна враховувати потреби й можливості не тільки суспільства, але й студентів.

На доцільність і принципи використання кількох мов в освіті можуть впливати численні фактори, такі як, наприклад, лінгвістична різнорідність країни або регіону, особливі соціальні та релігійні настрої або бажання підтримувати свою культурну ідентичність. Новітні мовні освітні програми часто спрямовані на те, щоб розвивати вміння в мовах міжнародного спілкування, поєднуючи їх з рідною мовою. Загальний портрет освітньої політики щодо вивчення іноземних мов і навчання на двох або більше мовах досить складний, але водночас дивовижний.

Мовна поведінка білінгва розглядається як процес вибору варіанту для побудови соціально коректного висловлення, тому аспекти мови сприймаються як соціально обумовлене варіювання мови. Як наслідок, вчені намагаються виявити механізми відбору соціально значимих варіантів, установити критерії відбору, з'ясувати соціальні фактори, котрі впливають на вибір варіанту. Метою соціолінгвістичного аналізу є виявлення соціальних норм, що детермінують мовну поведінку мовців. До основних соціальних складових мовної поведінки білінгва вчені А. Д. Швейцер, Л. Б. Нікольський відносять соціальні ролі, соціальні статуси, орієнтацію на певні соціальні цінності та норми. Є. М. Верещагін уважає, що під час аналізу поведінки необхідно обов'язково звертати увагу на середовище, в якому відбувається спілкування, вибір теми, використання звичних порівнянь, натяків, способів підтримки спілкування, невербальні засоби спілкування [6, с. 12].

Отже, вивчення білінгвізму в певних соціальних умовах неоднорідне і містить цілий ряд конкретних дослідницьких проблем. Серед перспектив досліджень у цьому напрямку слід відзначити, зокрема, питання кодового перемикання та дослідження особливостей просодичних ознак у мовленні білінгвів. Розв'язання цих проблем дає можливість чіткого теоретичного обґрунтування прикладних досліджень білінгвізму і суміжних понять.

Література:

1. Беликов В. И. Социолингвистика: Учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 439 с.

2. Белл, Р. Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы / Р. Т. Белл: Пер. с англ.; под. ред. А. Д. Швейцера. – М.: Международные отношения, 1980. – 318 с.

3. Вайнрайх, У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / Уриэль Вайнрайх; пер. с англ. языка и комментарий Ю. А. Жлуктенко. Вступ. ст. В. Н. Ярцевой. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с.

4. Валігура О. Фонетична інтерференція в англійському мовленні українських білінгвів: Монографія / О. Р. Валігура. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 288 с.

5. Верещагин Е. М. Вопросы теории речи и методики преподавания иностранных языков / Е. М. Верещагин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 27-31.

6. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е. М. Верещагин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 53 с.

7. Вишневская Г. М. Межкультурная коммуникация, языковая вариативность и современный билингвизм / Г. М. Вишневская // Ярославский педагогический вестник. – 2002. – № 1 (30). – С. 29-35.

8. Дешериев, Ю. Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия / Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М. : Наука, 1972. – С. 28-33.

9. Жлуктенко, Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. О. Жлуктенко. – К.: Вища школа. Изд-во при Киевск. гос. ун-те, 1974. – 176 с.

10. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманит. вузов и учащихся лицеев / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с.

11. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты / В. Ю. Розенцвейг. – Л.: Наука, 1972. – 78 с.

12. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов / С. В. Семчинський. – К.: Вища школа, 1974. – 256 с.

13. Хауген Э. Языковой контакт / Эйнар Хауген // Новое в зарубежной лингвистике: Языковые контакты. Вып.VI. – М.: Прогресс, 1972. – С. 61-81.

14. Швейцер А. Д. Введение в социолингвистику / А. Д. Швейцер, Л. Б. Никольский. – М.: Высшая школа, 1978. – 216 с.

15. Muller N. Transfer in bilingual first language acquisition / N. Muller // Bilingualism: Language and cognition. – Cambridge, 1998. – Vol. 1, № 3. – P. 151-171.

16. Poplack S. Contrasting patterns of code-switching in two communities / Shana Poplack // The Sociolinguistics Reader. – London: Arnold, 1998. – Vol. 1: Multilingualism and Variation. – P. 44-65.

ИССЛЕДОВАНИЕ БИЛИНГВИЗМА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

А.И. Девицкая

Аннотация

В статье проанализированы лингвистический и социолингвистический аспекты исследования билингвизма, определены типы билингвизма в рамках вышеуказанных аспектов. Описаны рекомендации ученых о повышении эффективной деятельности преподавателя-билингва, а также определена перспектива дальнейшего исследования явления билингвизма.

Ключевые слова: билингвизм, двуязычие, переключение кодов, интерференция, лингвистический подход, социолингвистический подход, преподаватель-билингв.

© А.І. Девіцька

INVESTIGATION OF BILINGUALISM IN LINGUISTIC AND SOCIOLINGUISTIC ASPECTS

A.I. Devitska

Summary

The article deals with the analysis of bilingualism in linguistic and sociolinguistic aspects, the types of bilingualism within mentioned aspects. The author also highlights scientists' recommendations on bilingual teachers' effective activity and defines further perspective for bilingualism research.

Key words: bilingualism, diglossia, code-switching, interference, linguistic approach, sociolinguistic approach, bilingual teacher.